

Sociologinė pilietybės samprata ir modeliai

Meilutė Taljūnaitė

*Lietuvos teisės universitetas,
Ateities g. 20,
LT-08303 Vilnius,
el. paštas meilet@ltu.lt*

Straipsnyje analizuojamas pilietybės ir žmogaus teisių kaip evoliucinės (ir revoliucinės) kategorijos ryšys. Teisės ir sociologijos mokslų sandūra įpareigoja tirti tai, ką žmonės iš tikrųjų daro, o ne tik tai, ką jie turi teisę daryti. Todėl jau tampa kone tradicija, kad pilietybės klausimais pradeda rašyti autoriai, ilgesnį laiką nagrinėję socialinės stratifikacijos ar socialinių klasių klausimus. Pradžią tokiai tradicijai suteikė T. H. Marshallas 1950 metais. Autorė kelia sau uždavinį susisteminti galimus (ir aptinkamus) sociologinius požiūrius į pilietybę, parodant, kad ji nėra išimtinai teisės nagrinėjimo dalykas.

Analizė atliekama svarbiausių T. H. Marshallo (Pilietybė kaip statusas), R. Dahrendorfo (Pilietybė kaip socialinis vaidmuo), B. Turnerio ir M. Mullardo (Pilietybė kaip procesas) bei G. Delanty (Postnacionalinės pilietybės samprata) teiginių pagrindu. Daroma išvada, jog šių autorių perteikiami sociologiniai pilietybės modeliai nėra vieninteliai galimi, kita vertus, svarbus jų operacionalizacijos politikos lygmenyje klausimas. Autorė mano, jog keliamą problemą reikalauja išsamesnių ir detalesnių tyrinėjimų.

Raktažodžiai: socialinė stratifikacija, pilietybė, socialinė atskirtis

ĮVADAS

Kiekviena moderni valstybė formaliai apibrėžia savo piliētiją, viešai pripažindama grupę asmenų savo nariais, o visus kitus laikydama nepiliečiais ar svetimšaliais. Apibūdinant piliētįbę išreiškiamas asmens priklausymas valstybei. Todėl ir dauguma autorių piliētįbę apibūdina kaip objektyvų nuolatinį asmens teisinį ar politinį ryšį su konkrečia valstybe. Niekas neginčija, kad piliētįbė neegzistuoja be valstybės. Piliētįbė yra neatskiriama valstybės suvereniteto savybė, jo atributas. Valstybės gyventojų visumą sudaro: tos valstybės piliečiai, valstybėje gyvenantys užsieniečiai ir asmenys be piliētįbės [21: 16]. Asmenų, gyvenančių valstybės teritorijoje, visuma sudaro valstybės gyventojus – demografinę, bet ne teisinę kategoriją. Valstybine teisine prasme valstybės gyventojus sudaro tik valstybės piliečiai.

Nepaisant įvairių ypač XX a. paplitusių piliētįbės sampratos dviprasmybių, supratimas, kad visi visuomenės nariai yra piliečiai, visi piliečiai paklūsta įstatymams ir visi yra lygūs prieš įstatymus, ko gero laikytinas pirmuoju piliētįbės apibrėžimu.

„Piliētįbės teisės ir pareigos gali ilgainiui kisti. Tačiau visomis sąlygomis jos yra ne tik viešos, bet ir iš principo universalios“ – rašė R. Dahrendorf [3: 64]. Tai iš dalies paaiškina, kodėl įvairiausių sričių ir amžių tyrėjai savo darbuose, pradėdant Aristoteliu, gvildendavo piliētįbės klausimus. Kita vertus, ne-

atsiejamas piliētįbės ir žmogaus teisių kaip evoliucinės (ir revoliucinės) kategorijos ryšys reikalauja nuolat grįžti prie šių sąvokų.

Piliētįbės kaip tam tikro nuolatinio teisinio ar politinio teisinio asmens ir valstybės ryšio supratimas (pateikiamas Lietuvos teisininkų V. Sinkevičiaus, V. Vadapalo, P. Kūrio, A. Pumpučio, B. Nemicko ir kitų darbuose) dažnai pabrėžiamas ir užsienio literatūroje. Tačiau toks piliētįbės apibrėžimas neatskleidžia, kaip piliētįbė gali būti suprantama, kurie esminiai požymiai išskiriami ją apibūdinant, nuo ko labai priklauso piliētįbės teisinio reguliavimo turinys. V. Sinkevičius monografijos „Lietuvos Respublikos piliētįbė 1918–2001 metais“ (2002) skyrių, skirtą piliētįbės sampratai, pradeda žodžiais: „Lietuvos teisės literatūroje piliētįbės samprata yra mažai tirta“ (11 p.). Atrodytų, kam daugiau, jei ne teisininkams, ją tirti. Tačiau piliētįbės socialinio turinio atskleidimas įvairiose šalyse ir skirtinguose kontekstuose dabar sukėlė tikrą piliētįbės socialinio turinio tyrimų bumą.

Įvairiose šalyse sparčiai besikeičianti piliētįbės suteikimo ir administravimo praktika bei piliētįbės politika skatina šių klausimų teorinius tyrimus. Piliētįbės klausimai yra glaudžiai susiję su etniniais, regioniniais ir tarptautinių santykių klausimais. Tiek konkrečios valstybės, tiek atskiro regiono – Europos Sąjungos – atveju piliētįbės klausimai nagrinėjami įstatymų leidybos, teisės, politikos pokyčių kontekste. Jie ne tik veikia piliečių gyvenimą šalyje,

bet ir iš esmės yra siejami su socialiniu stabilumu konkrečiame regione. Todėl suprantama, kodėl įvairios tarptautinės organizacijos, pavyzdžiui, Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija (*Organization for Security and Cooperation in Europe*) bei Europos Sąjunga (ES), įvairiose šalyse stebi pilietybės ir su ja susijusius klausimus. Būtent pilietybės klausimų pažeidimai sukelia prievartą, išskirtinių dalykų atsiradimą politinėje arenoje, įtampą tarptautiniuose valstybių santykiuose ar net teritorines pretenzijas. Nepaisant pilietybės reikšmingumo (ar galbūt būtent dėl to), dėl pilietybės apibrėžimo vieningai nėra sutariama. Vieni ją tiria aprašdami tautybės ir formalaus pilietybės suteikiamo statuso terminais, tuo tarpu kiti nagrinėja pilietybę kaip vieningą socialinę ir politinę narystę. Pastarosios krypties tyrimų plėtrą paskatino ne valstybės piliečių klausimų sprendimas, o svetimšalių, imigrantų bei emigrantų formalios pilietybės klausimų, socialinės padėties tam tikroje šalyje ir ypač atskirų sričių, tokių kaip socialinė gerovė, užimtumas bei išsimokslinimas, prieinamumas.

PILIETYBĖS SAMPRATOS

Visos valstybės apibrėžia, ką jos laiko savo piliečiais, o ką – ne, šitaip diferencijuodamos savo valstybės gyventojus. Pilietybė pirmiausia (ar paprastai) užtikrina tos šalies piliečiams „pilną narystę“ politiniame gyvenime, pasireiškiančią balsavimo teise šalies (neretai ir tik jiems prieinamuose vietinės valdžios, pavyzdžiui, Latvijoje) rinkimuose, teise steigti partijas, dažnai – ir užimti tam tikras pareigas valstybės tarnyboje. Teigiama, kad jau tuo pilietybė, suteikdama vienokią „teisių rinkinį“ piliečiams, formuoja tam tikros įtampos laukus tarp piliečių ir nepiliečių. Juolab kad šių padėties skirtumų ribos paliečia tokias sritis, kaip balsavimą, profesiją, kartais – gyvenamosios vietos pasirinkimą, deportaciją ar ekstradiciją.

Palietėme dar vieną tradicinę pilietybės nagrinėjimo dimensiją: narystė–teisės–pareigos. Ar įmanoma aprašyti pilietybę, neapsiribojant žmogaus teisių kategorija? Pilietybės sampratoje mūsų nagrinėjimui yra svarbus valdžios vaidmens išskyrimas, bet dar reikšmingesnis – lygybės terminas, kuris suponuoja naujos socialinės nelygybės ir socialinės atskirties tyrimų svarbą.

Dar viena tradicinė pilietybės nagrinėjimo dimensija: politinių teisių ir pareigų išryškėjimas pilietinių, o dažniausiai, socialinių teisių sąskaita, nes pastarosios, „savaime suprantama“, seka iš politinių. Šis požiūris tampa nepopuliarus ES kūrimo kontekste, kai sprendžiant pilietybės suteikiamų politinių teisių klausimus gilinamasi į šių teisių užtikrinimo galimybes atskirose šalyse.

Teigiama, kad Vakarų visuomenės yra jautresnės politinių teisių įgyvendinimo klausimams, nes šios šalys yra pasiekusios tam tikrą gerovės lygį, o socialinių teisių realizavimo problemos – tai pereinamojo laikotarpio valstybių aktualijos. Todėl šiose šalyse, naujai stojančiose į ES, minėti klausimai gali vyrauti politinių pilietybės aspektų atžvilgiu.

Vis sparčiau yra plėtojami pilietybės tyrimai įstojimo–atskirties plotmėje. Teigiama, kad pilietybės teisinis apibrėžimas pagal kilmę yra atskirtį nusakanti dimensija: apibrėžiant, kas yra laikomi piliečiais, iš tiesų pasakoma, kas negali jais būti. Šios atskirties ribos įvairiose šalyse skiriasi, kaip skiriasi jų vykdoma pilietybės politika. Tai leidžia vienu šalių pilietybės politiką vertinti kaip orientuotesnę į socialinės atskirties mažinimą, palyginti su kitomis šalimis: reikalavimas nuolatinei gyventi šalyje ne mažiau kaip dešimt metų, siekiant gauti tos šalies pilietybę (pavyzdžiui, Graikijoje), yra didesnę atskirtį diegianti politika nei tose šalyse, kuriose užtenka nuolatinei gyventi, pavyzdžiui, dvejus (Skandinavijos šalys) ar penkerius metus. Lygiai kaip šalys, suteikiančios pilietybę jose gimusiems, yra mažesnę atskirtį diegiančios nei tos, kurios neužtikrina jose gimusiems gyventojams pilietybės teisių. Kai kurie autoriai [1: 262], nagrinėjantys Baltijos valstybių pilietybės politikos ir teisės raidą po nepriklausomybės atkūrimo, pripažįsta, kad Lietuvos pilietybės instituto raida buvo mažiausiai atskirties dimensiją įgyvendinanti, palyginus su Latvija ir Estija. Pasirodo, nusakyti atskirties turinį ir ribas yra prieinamesnis uždavinys nei apibrėžti piliečių ištraukimą į tos šalies gyvenimą. Tačiau ne todėl ES skiria daug dėmesio socialinės atskirties tyrimams šalyse. Besirutuliojanti sociologinė pilietybės tyrimo tradicija formuoja piliečių „įsijungimo“ į šalies gyvenimą tyrimo koncepcijas ir kriterijus.

Geraai sukurta demokratinės pilietybės koncepcija visada teiks didelę svarbą individo teisėms. Pilietybė suprantama ne kaip grupių, bet kaip individų visuma. Individai veikia kaip piliečiai, turintys specifinių interesų ir tikslų. Tai reiškia, kad jie savo interesų ir tikslų siekia remdamiesi bendrai priimtomis tarpusavio sąveikos taisyklėmis. Joms, be abejo, priklauso ir konfliktų tarp skirtingų kolektyvinių tapatumų turinčių grupių sprendimo taisyklės.

Dabar įvairiose šalyse išplitus pilietybės tyrimams pilietybės koncepcija yra neatskiriama nuo šalies suvereniteto principo bei su juo susijusių kitų veiksmingumo, abipusio pripažinimo ir tarpusavio sąveikos principų. Žmogiškieji santykiai, ypač ekonominėje srityje, daugiau nebepriklauso vien nuo teisinės sistemos. Vis platesnis žmogiškųjų santykių spektras yra aprašomas universalių teisių, kurias žmogus turi kaip asmuo, o ne kaip pilietis ar subjektas, termi-

nais [12: 53]. Žmogaus teisių apsaugos sistemoje skiriami trys lygiai: universalus (jį išreiškia, pvz., Jungtinių Tautų organizacijos dokumentai), regioninis (Europos Sąjungos dokumentai) ir nacionalinis. Pastarieji dešimtmečiai kaip niekada geriau atskleidė evoliucinę žmogaus teisių prigimtį, kintantį žmogaus teisių turinį ir jų evoliuciją taikymo prasme, parodė, kad jos nėra galutinai išplėtos, tad tenka laukti (ir kurti) permainių ir revoliucinių atradimų. S. Katuokos teigimu, žmogaus teisių evoliucija atsispindi išskiriant vadinamąsias žmogaus teisių kartas [24: 5]. Prie pirmosios kartos teisių tradiciškai priskiriamos liberalios vertybės, atsiradusios buržuazinių revoliucijų laikotarpiu, o vėliau įtvirtintos demokratinių valstybių įstatymuose bei tarptautinėse sutartyse. Pirmiausia šiai teisių kartai reikėtų priskirti teises, įtvirtintas Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje: teisę į gyvybę, laisvę, neliečiamybę, minties, sąžinės ir religijos laisvę. Deklaracija traktuotina kaip revoliucinė tiek savo turiniu, tiek tuo, kad sukuria tarptautinį žmogaus teisių apsaugos mechanizmą. Šiai teisių grupei būdingas valstybę įpareigojantis susilaikyti nuo veiksmų, kuriais gali būti pažeidžiamos išvardytos teisės, bruožas. Antros kartos teisėms priskiriamos socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės. Tai pirmiausia teisė į darbą, socialinį aprūpinimą, poilsį, mokslą bei teisė dalyvauti kultūrinėje veikloje. Šios teisės neretai vadinamos rezultato teisėmis. Tai reiškia, kad šias teises garantuoja atitinkamos socialinės programos. Šių teisių užtikrinimo lygis priklauso nuo valstybės išsivystymo lygio. Iš tarptautinių dokumentų, įtvirtinančių šias teises, minimi 1966 m. Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, 1961 m. Europos socialinė chartija. Trečiosios kartos teisės – tai naujausios, dar besikuriančios, teisės. Dėl šių teisių katalogo ir jų turinio dar diskutuojama. Tradiciškai minimos ir kitos teisės, pavyzdžiui, teisė į sveiką aplinką, teisė į taiką. Kai kurie autoriai linkę šiai teisei priskirti vadinamąsias kolektyvines teises.

Europos Konvencija įtvirtino tik 12 pagrindinių žmogaus laisvių (Vokietija – plačiausią teisių katalogą, Danija – minimalų), todėl ne mažiau revoliuciniu žingsniu laikytina ES pagrindinių teisių chartija, įtvirtinanti net 50 pagrindinių žmogaus teisių ir laisvių. Žinoma, kuo daugiau yra institucijų, saugančių žmogaus teises, tuo naudingiau žmogui. Bet... ar gali skirtis tų institucijų sprendimai?

PILIETYBĖS MODELIAVIMAS

Pripažįstant bet kurios klasifikacijos ribotumą ir tai, kad tikrovėje modeliai „gryno“ pavidalo retai egzistuoja, pilietybės įgijimo teisių pagrindu plačiausiai paplitęs šių pilietybės modelių nagrinėjimas (pateikiame pagal [15]).

Pilietybės modeliai

(pagal Mitchellą ir Russellą)

- ★ ETNINIS PILIETYBĖS MODELIS ARBA PILIETYBĖS KAIP ATSKIRTIES MODELIS (Vokietija)

Tautą aprašo etninėmis sąvokomis, glaudžiai sieja su kultūra ir kalba

- ★ RESPUBLIKINIS ARBA PILIETINIS PILIETYBĖS MODELIS (Prancūzija)

Pilietybė teikiama visiems gyventojams, nepriklausomai nuo tautybės (kilmės), svarbu tapatumas ir aktyvus dalyvavimas nacionalinėje kultūroje

- ★ MULTIKULTŪRINIS PILIETYBĖS MODELIS (Jungtinė Karalystė)

Dabartinių Europos valstybių pilietybės koncepcijose bei įstatymuose šie trys modeliai „gryno“ pavidalo vis sunkiau yra identifikuojami, tačiau jų supratimas paryškina pilietybės koncepcijų orientacijos skirtumus.

Apibūdinant pilietybę remiamasi asmens ir valstybės (teisiniu) ryšiu (1997 m. Europos konvencijos dėl pilietybės 2 straipsnio a punkte, aiškinančiame pilietybės sąvoką, pilietybė taip pat apibūdinama kaip „teisinis ryšys tarp asmens ir valstybės, kuris nenurodo asmens etninės kilmės“). Kokių paradigimų dėka galima šį ryšį tirti:

Apibūdinant pilietybę pirmiausia akcentuojamas asmens *priklausymas* valstybei. Išskiriamas „priklausymo“ terminas, kuriuo sudaromos prielaidos kurti tokį pilietybės santykių turinį, kai vyraujantis subjektas yra valstybė (taip pernelyg sureikšminamas valstybės vaidmuo); asmuo yra vienašališkai priklausomas nuo valstybės ir jai pavaldus (taip yra sumenkinamas asmens vaidmuo). Tokia pilietybės samprata sudaro prielaidas grįsti pilietybę asmens pavaldumu valstybei ar valstybės vyravimu (tai neatspindi pilietybės demokratinio turinio, neatskleidžia asmens ir valstybės teisinio ryšio abipusiškumo, iš kurio kyla ne tik asmens pareigos ir atsakomybė valstybei, bet ir valstybės pareigos ir atsakomybė asmeniui).

Apibūdinant pilietybę akcentuojamas *asmens ir valstybės teisinis ryšys*. Ne asmens priklausymas valstybei lemia asmens ir valstybės teisinio ryšio buvimą. Šis ryšys ne *lemia*, bet *reiškia* ne bet kokią asmens priklausymą valstybei, o tik teisinį. Būtent asmens ir valstybės teisinis ryšys reiškia, kad asmuo įgyja (turi) specifines šios valstybės piliečio savybes, specifinę būseną, leidžiančią jam turėti teisių, laisvių ir pareigų, kurias turi tik piliečiai, visumą. Neretai teigiama, jog asmens ir valstybės nuolatinį ryšį rodo asmens ir valstybės tarpusavio teisių ir pareigų visuma. Asmens ir valstybės nuolatinį teisinį ryšį išreiškia ne bet kokia asmens ir valstybės tarpusavio teisių ir pareigų visuma. Šioje teisių ir pareigų visu-

moje privalo būti tokios asmens teisės ir pareigos, kurias turi tik piliečiai [21: 18]. Kita vertus, nurodytoje teisių ir pareigų visumoje valstybė privalo turėti tokias teises ir pareigas, kokias ji turi tik piliečiams.

V. Sinkevičiaus nuomone [21: 13–15], nėra įtikinamų teisinių argumentų, leidžiančių tvirtinti, jog „asmens ir valstybės teisinis ryšys“ ir „asmens priklausymas valstybei“ yra du atskiri, savarankiški, vienas greta kito egzistuojantys pilietybę apibūdinantys elementai.

- ★ Asmens ir valstybės teisinis ryšys yra *nuolatinis*.
- ★ Pilietybę apibūdinama kaip *narystė valstybėje ar narystė valstybės tautoje*. Pilietybę, kaip narystę tautoje, teritorijoje ir valstybėje, plačiai nagrinėja R. Brubaker [2: 43]: „Apytiksliai sutampanti su nuolatiniais valstybės gyventojais, moderni pilietija nepriima tik užsieniečių, t. y. kitoms valstybėms priklausančių asmenų. Bet pilietybė nėra tiesiog sėslumo atspindys; tai yra ilgalaikis asmeninis statusas, kurio nesuteikia vien tik pervažiavimas per valstybę ar ilgesnis sėslumas, ir kuris neprarandamas su laikinu ar ilgalaikiu išvykimu. Šiuo atžvilgiu moderni valstybė yra ne paprasta teritorinė, o narystės organizacija, piliečių asociacija“. Sociologiniu požiūriu būtina atkreipti dėmesį į minimą „ilgalaikio asmeninio statuso“ terminą. Kai pilietybę apibūdinama kaip narystė valstybėje, šios valstybės, t. y. gyventojų viešosios teisinės sąjungos, nariais yra laikomi ne visi valstybės gyventojai, o tik tos valstybės piliečiai. Būtent pilietybė išreiškia asmens narystę valstybėje. Ši narystė visada yra teisinio pobūdžio [21: 16].

PILIETYBĖS SAMPRATA SOCIOLOGINIŲ POŽIŪRIU

Pilietybė iš pirmo žvilgsnio neįdomi kaip tik dėl savo formalumo ir oficialumo. Formalios pilietybės nepaisymo sociologijoje pagrindai yra:

- ★ Tai, kad sociologija linkusi laikyti ribotos nacionalinės „visuomenės“ egzistavimą savaime suprantamu bei sutelkti dėmesį į tos visuomenės institucijas ir vidinius procesus (A. Giddensas pagal Brubaker, p. 45).
- ★ Tai, kad sociologija nėra linkusi pritarti teritorijos reikšmės perdėjimui valstybės tyrimuose (kai valstybė suvokiama kaip teritorinė, o ne kaip narystės organizacija).
- ★ Tai, kad būtent sociologijai teko apeiti oficialias struktūras ir institutus, siekiant atskleisti realią socialinių reiškinių sąveiką.

Pripažįstant pilietybės ir jos tyrimų raidą, galima išskirti kelis raidos etapus. Pirmasis etapas bei pilie-

tybės samprata siejama su individo teisėmis, kurios dažnai aprašomos kaip neatskiriamos, užtvirtintos šalių konstitucijose, nekintančios tarp įvairių žmonių kartų ar tarp rinkimų.

Pradėjus pilietybę nagrinėti kaip „įtraukimą“, „įsijungimą“ ar „priklausomybę“ ir įvedant bendruomenės buvimą, neišvengiamai įvedamos tokios sritys, kaip sveikatos apsauga ar išsimokslinimas bei jų prieinamumas įvairias pajamas gaunantiems, įvairios lyties ar tautybės žmonėms. Šioje srityje dirbo ir Lietuvos sociologai tuo metu, kai apie ES pilietybę nebuvo galvojama (A. Matulionio darbai).

Gerovės valstybės sampratos raidos ir ne diskriminacijos principo gretinimas formuoja „trečiosios kartos ar bangos“ pilietybės tyrimų turinį. Pastarasis raidos etapas labiausiai pilietybę susiejo su atskirtimi, išryškindamas politinės, ekonominės bei socialinės atskirties pasireiškimus. Toli gražu nėra sutariama, ar iš tiesų gerovės valstybės kelia sau tikslą kurti ir atitinkamą pilietybę ar jos modelį. Greičiau manoma, kad kuriant universalias socialinės apsaugos sistemas pilietybė atsiranda savaime, nors, pavyzdžiui, Prancūzijoje ir Švedijoje šiame kontekste pilietybė turi visiškai skirtingą reikšmę: jeigu Prancūzijoje gerovės valstybės klausimai visai nėra siejami su diskusijomis dėl pilietybės, tai Švedijoje pilietybės klausimai prilyginami migrantų ir mažumų klausimų sprendimui. Arba, kaip teigia M. Mullardas [18: 14], nėra kaip palyginti, ar asmuo, gyvenantis Vokietijoje ar Prancūzijoje, yra didesnis pilietis nei asmuo, gyvenantis Italijoje ar Didžiojoje Britanijoje.

Šie socialiniai modeliai buvo vertinami remiantis keliais kriterijais: ekonominio veiksmingumo ir gyvenimo kokybės gerinimo, skatinant individų autonomiją, socialinę lygybę, integraciją ir socialinį stabilumą.

Ši „trijų visuomenių tipų“ (*Liberali gerovės valstybė*, egzistuojanti JAV ir iš dalies Jungtinėje Karalystėje, *Konservatyvus kolektyvinis modelis*, egzistuojantis Vokietijoje, Austrijoje ir Prancūzijoje, bei *Socialdemokratinis modelis*, egzistuojantis Skandinavijos valstybėse) analizė buvo įvairiai kritikuojama, įskaitant ir feministinį judėjimą. Pagrįstai kritikos sulaukta dėl neišskirto tradicinio požiūrio į socialinę politiką ir socialinę pilietybę, kuris remiasi šeima, pilietine bendruomene, o tai būdinga Ispanijai, Italijai ir kitoms Pietų Europos valstybėms. Pasigendama ir modelio, veikiančio pokomunistinėse, vadinosiose „pereinamosiose“ šalyse, apžvalgos.

Teigiama, kad socialdemokratinis modelis yra tinkamiausias visiškai plėtoti ir realizuoti pilietybės socialines teises, nes jis pajėgus prisitaikyti ir atsinaujinti. Tai patvirtina ir naujausi socialinių modelių tyrimai, kuriuose teigiama, kad socialdemokratinis modelis (remiantis minėtais kriterijais) yra geriausias pasirinkimas socialinei nelygybei, skurdui mažinti, stabilumui bei autonomijai skatinti.

Po Antrojo pasaulinio karo struktūriniai pokyčiai (t. y. ekonominė industrializacija) kėlė tas pačias socialines problemas, su kuriomis susiduriama ir dabartiniu postindustrializmo ir globalizacijos laikotarpiu. Kitaip tariant, dabartinės aplinkybės, dabartiniai struktūriniai pokyčiai, turintys įtakos valstybės socialinio aprūpinimo sistemai, kaip ir anksčiau, sukelia tas pačias socialines problemas ir tokį pat socialinės politikos atsaką į juos. Pastarųjų permainų (postindustrializmo ir globalizacijos) paradigma, susiejanti struktūrinius pokyčius, globalizaciją ir socialinę pilietybę, ir buvo pavadinta „naująja konvergencijos teorija“. Globalizacijos įtaka šalies socialinei politikai, valstybės socialinio aprūpinimo sistemai ir, žinoma, viešajai politikai yra akivaizdi naujai kylanti problema, kurią reikia analizuoti. Tačiau, nepaisant to, šios struktūrinio pokyčio paradigmos sisteminių lyginamųjų tyrimų dar neatliekama.

Įvairių valstybių politinio atsako į struktūrinius pokyčius panašumai yra stebimi daugelyje sričių: tai „socialinio susitarimo“ ir „aktyvaus“ požiūrių į darbo rinką ir užimtumo politiką plėtra bei socialinės paramos politika, iliustruojanti konvergencijos teorijos šalininkų argumentus. Kiekviena pokario valstybinė socialinio aprūpinimo sistema, nepaisant jų skirtumų, paprastai susideda iš dviejų dalių: pirmoji dalis tradiciškai yra laikoma paplitusiu ir universaliu pašalpų skyrimu tiems, kas negali savęs išlaikyti dėl nedarbo, ligos ar pensinio amžiaus. Antroji dalis, tradiciškai laikoma ne tokia svarbia, yra vadinama „socialine parama“. Šia dalimi siekiama sukurti „apsaugos tinklą“ tiems žmonėms, kurie negauna pajamų ir paramos iš pagrindinės socialinio aprūpinimo sistemos dalies. Pagal šią sistemos dalį pašalpos skirstomos ne pagal universalų modelį, bet taikant įvairius pašalpos reikalingumo nustatymo testus. Čia kalbama apie žmones, kurie niekada arba beveik niekada nėra dirbę, ilgą laiką nerandantys darbo, ilgą laiką auginančius vaikus ir turinčius mažas pajamas, taigi žmones, kurių išlikimas ir gyvenimo kokybė labai priklauso nuo šios socialinio aprūpinimo sistemos dalies.

Buvo pripažinta, kad skirtumai tarp socialinių teisių ir nacionalinių pilietybės modelių išsivysčiusiose ir demokratinėse visuomenėse yra svarbūs ir ilgalaikiai. Tačiau visuomenės nėra izoliuotos, o atvirkščiai, egzistuoja sąveikaudamos naujoje, besikeičiančioje tarptautinėje, politinėje ir ekonominėje erdvėje. Todėl neišvengiami ir kai kurie panašumai: tai didėjanti socialinės paramos svarba socialinio aprūpinimo sistemose; „aktyvus“ požiūris į darbo rinką ir užimtumo politiką; vadinamojo naujo piliečių ir valstybės „socialinio susitarimo“ įvairovės augimas. Taigi, bandant suvokti ir įvertinti dabartinę socialinės pilietybės ir socialinių teisių būklę, reikia atsižvelgti į naują tarptautinį kontekstą ir jo jėgą, pir-

miausia skatinančią modelių įvairovę, o kita vertus – konvergenciją.

Bandome pateikti keletą pilietybės modelių, kuriuos apibūdintume kaip sociologinius. Pilietybės aprašymas sociologinių požiūrių dėka skiriasi nuo gyvuojančios socialinės pilietybės sampratos, kurią geriausiai perteikia ES socialinės politikos formavimasis. Sociologines pilietybės paradigmas perteikia T. H. Marshallo koncepcija, pabrėžianti, mūsų nuomone, statuso reikšmę, R. Dahrendorfo, kurios savi-tumą labiausiai atskleidžia pilietybės parašymas per socialinius vaidmenis, B. Turnerio ir M. Mulardo pilietybės kaip proceso suvokimas. Norėjome D. Ivisono (2000) darbą pateikti kaip pilietybės, kaip gyven-senos koncepciją, bet jis pasirodė artimesnis liberalios pilietybės sampratai, aprašomai per politinį tapatumą, talpinamai į formalių teisių kontekstą, pasigendant sociologinio pagrindimo ar turinio. Ir, žinoma, sociologi-nių požiūrių įvairovė būtų nepilna apeinant G. Delanty postnacionalinės pilietybės koncepciją.

PILIETYBĖ KAIP STATUSAS (T. H. MARSHALLAS)

T. H. Marshallas 1949 m. apibrėžė pilietybę kaip tam tikrą statusą tų, kurie yra tikrieji bendruomenės nariai. Vertinama, kad tai yra gana holistinis terminas. Tačiau bendruomenės terminas yra gana neapibrėžtas. Tarptautinėje teisėje pilietybė nusako individo teises, privilegijas ir pareigas, susijusias su jo priklausymu valstybei. Tad *piliečio* sąvoka joje vartojama „įtraukimo“ prasme, skiriant pilietį nuo jo priešingybės – svetimšalio. Tai toli gražu nėra „narystė bendruomenėje“, bet narystė valstybėje. Šis aspektas įgauna naują skambesį ES pilietybės kontekste. Dažniausiai daromos nuorodos į G. Delanty veikalą (2002): „Europos kolektyvinis identitetas negali remtis kalba, religija ar tautybe, nesukeldamas konfliktų, tik pilietybė yra priimtinas būdas...Europos idėja, jeigu ji nebus susieta su multikultūralizmu ir postnacionaliniu pilietiškumu, kaip politinę sampratą reikėtų vertinti skeptiškai“.

Jau pusė amžiaus nesibaigia diskusijos apie T. H. Marshallo pilietybės teoriją, t. y. apie pilietybės sampratą anglų sociologo T. H. Marshallo veikalė „Pilietybė ir socialinė klasė“ (*Citizenship and Social Class*) (1950) ir tais pačiais metais Kembri-džo universitete skaitytų paskaitų ciklo metu pasiūlytą pilietybės traktavimo trilogiją: pilietinės pilietybės (asmens, kalbos, tikėjimo laisvių, teisės į teisingumą, į asmeninę nuosavybę), politinės pilietybės (teisė rinkti ir būti renkamam...) ir socialinės pilietybės (kaip teisė į truputėlį ekonominės gerovės ir saugumą, teisės dalintis ir papildyti socialinį paveldą ir gyventi civilizuo-tą gyvenimą, nuo gerovės iki pilno dalyvavimo socialiniame gyvenime

me). Įdomu, kad tais metais šias paskaitas Kembri-džo universitete jis skaitė savo bendrapavardžio ekonomisto Alfredo Marschallo garbei (supranta-ma, pageidautina šių dviejų autorių nepainioti).

Pasak T. H. Marshallo, šiuos tris pilietybės tipus, pradėtus skirti nuo XII a., galima sieti su tam tikru šimtmečiu: pilietines teises – su aštuonioliktuoju, poli-tines – su devynioliktuoju, o socialines – su dvide-šimtuoju. Oksfordo universiteto Šv. Antano koledžo rektoriumi apie 1987/88 m. buvęs sociologijos pro-fesorius R. Dahrendorfis šią pilietybės etapų for-mavimosi periodą priskyrimą įvairiems amžiams pa-vadino tik anglo galima išsakyti pedantiška mintimi, kuri kitu atveju būtų įtartina [3: 69]: „Galbūt net ir Britanijoje šie trys procesai kiek labiau susipynė, ta-čiau šis skyrimas vis tiek naudingas“. Šie trys pilie-tybės tipai sparčiausiai vystėsi nuo XVII iki XX a. ir buvo įtvirtinami institucinės diferenciacijos proce-so eigoje, kurios metu šiems tipams išreikšti plėto-josi specialiosios institucijos. Kartu su šiais trimis pilietybės tipais egzistavo keletas institucijų, kurios suteikė visoms šioms teisėms socialinę išraišką. Tai teisingumo teismas, parlamentas ir vietinės valdžios institucijos, švietimo sistema, socialinis aprūpinimas.

Pagal jo schemą, Britanijos pilietybės teisių evo-lucija istoriškai gali būti kildinama iš XVIII a. pi-lietinių teisių iki jų plėtros XIX a. į politines teises bei socialines teises XX a. Įvairių vertintojų nuo-mone, labiausiai šioje koncepcijoje krenta į akis aki-vaizdžiai „neigiama“ teisių koncepcija, kuri užtikri-na individų laisvę siekti savo interesų be valstybės įsikišimo rizikos. Tai apima privačios nuosavybės tei-ses, kalbos laisvę bei teisinio proceso prieinamumą. Pagal Marshallą, nuosavybės teisė nėra vien teisė į savo paties nuosavybę, bet ir teisė ją įgyti, jeigu dar neturite. Balsavimo teisės išplėtimas XIX a. papildė „pozityvias“ politines teises, kurios, pagal T. H. Mar-shallą, lietė ir sveikatos aprūpinimą, išsimokslinimą bei pensijas – teises, apibūdinamas kaip gerovės vals-tybės „socialinė pilietybė“. Pagal T. H. Marshallo schemą, pilietybė buvo suvokiama kaip besirutulio-jantis procesas, besiplečiantis kartu su nacionaline valstybe.

Dabar kuriant ES pilietybės koncepciją nesun-kiškai pastebima panaši „evoliucinė eiga“: Mastrich-to sutartimi tikimasi, kad ES pilietybė plėtosis nuo pilietinių ir ekonominių teisių iki politinių ir so-cialinių (8 straipsnis palieka erdvę šiai galimybei). Žinoma, T. H. Marshallas kūrė savo koncepciją tuo metu, kai gerovės valstybės samprata dar bu-vo mažai išplėtotą, šito nepasakysi apie Mastrich-to sutarties laikotarpį. Bet išlieka klausimas, ką galėtų reikšti „socialinė pilietybė“ naujame postge-rovės valstybės bei neoliberalios tvarkos konteks-te? Keletą prieštarūgų strategijų jau bandoma įvar-

dyti: tai bandymai sujungti socialines teises su eko-nominių struktūrų formavimusi (o tai prieštarauja T. H. Marshallo socialinės pilietybės koncepcijai) [20: 84]. Tiek T. H. Marshallas, tiek kiti tyrėjai atkreipė dėmesį į tam tikrą trintį istoriniame kon-tekste talpinant pilietybės koncepciją į laisvąją rin-ką, kuri pabrėžia individo teises laisvai judėti, bei ekonominio aktyvumo ir socialinės pilietybės kon-cepcijos, kuri labiau yra grindžiama egalitarinio et-noso ir kolektyvinėmis teisėmis. Šis prieštaravimas yra išžiūrimas ir Mastrichto sutarties dvasioje plė-tojamoje pilietybės koncepcijoje, kurią kritikai smer-kia už tiek ekonominių, tiek tautinių sąlygotumą.

Pabrėžiama T. H. Marshallo nuostata, kad pilie-tybė modifikuoja kapitalistinės rinkos neigiamą po-veikį. Susisluoksniavusioje visuomenėje kapitalizmo ir pilietybės arba, abstraktesniame lygyje, stygiaus ir solidarumo santykiai yra dinamiški ir prieštaringi. Šiuo atveju pilietybės statusas kapitalistinėje visuo-menėje tarsi sušvelnina neigiamą ekonominės klasės poveikį. Pilietybės kaip tam tikro statuso prieštaravi-mas ir tam tikras paradoksas yra tai, kad pilietybės suteikiamo statuso teisių skirtumai gali sąlygoti sta-tusų nelygybę, bet kartu ir švelninti klasinę nelygy-bę. Biurokratinės gerovės sistemoje statuso suteikia-mos teisės sąlygoja tų statusų konkurenciją, kylančią dėl nepakankamų išteklių. Šią problemą T. H. Mar-shallas kėlė kalbėdamas apie paradoksalų lygių gali-mybių ir lygių sąlygų santykį, nagrinėdamas sociali-nio mobilumo tyrimų mokslinius laimėjimus. Remda-masi mokslo tyrimais socialinio mobilumo teorija ir jos nagrinėjamas procesas ketino pašalinti paveldi-mumo privilegiją, bet tikrovėje tai reiškė „teisę at-skleisti ir vystyti skirtumus“.

T. H. Marshallas socialines teises suprato kaip labiau kontekstines, kurios susijusios su ankstesne istorija ir dabartiniu konkurencijos veikimu, kurios skiriasi nuo fundamentalių civilinių ir politinių tei-sių. Techniškai yra įmanoma atskirti socialines teises nuo likusių. Tačiau šiuolaikinės visuomenės pilietybę supranta kaip įvairių dalykų kompleksą, kuris turi savo kontekstą, o tai išreiškiama asmens autonomi-ja, socialiniu teisingumu bei lygybe. Pagal T. H. Mar-shallą, visas pilietybės savybių kompleksas su nacio-nalinės valstybės sistema, kuri tai remia, padėtų ci-vilizuoti necivilizuotus ir konfliktinius dalykus.

Be abejo, socialinės teisės laikomos pažangiau-siomis, nes jos įgalina asmenį ne tik dalyvauti vals-tybės valdyne ir spręsti valstybės gyvenimo reika-lus (kaip politinė pilietybė), bet ir naudotis socia-linės gerovės sistema. Vadinasi, pilietybės institutas suteikia asmenims ir socialiai svarbų vaidmenį. Tuo tarpu piliečių pareigos yra įvardijamos kaip paklu-simas įstatymams, šalies gynyba, mokesčių mokėji-mas [19: 38]. Būtent socialinės pilietybės koncepci-

ja yra silpniausiai pagrįsta, tad apima veik visus socialinius reiškinius. Pagal T. H. Marshallą, pilietybė kaip socialinės narystės principas privalo tuo pačiu metu funkcionuoti ir per socialinį konfliktą dėl tam tikrų teisių įgijimo, ir kaip socialinės atskirties kriterijus.

T. H. Marshallo paradigmą kritikavo daugelis, tiek liberalai, tiek marksistai ar konservatoriai. Visų pirma už tai, kad jo teorija nepateikė priežastinio mechanizmo, kuris pristatytų taip išplėstą pilietybę. Vieni tyrėjų nuomone, XIX ir XX a. tinkamiausias būdas paaiškinti socialinių teisių augimą buvo darbo klasės konfliktas dėl jos ekonominių teisių, susijusių su įsidarbinimu, sveikatos draudimu, išėjimu į pensiją. Šiuo klausimu ženkliai skiriasi amerikiečių ir anglų tyrėjų mokyklos. Anglijoje svarbiausiu socialinių teisių augimo veiksmu linkstama laikyti klasių nelygybę, susijusią su tokiais pamatiniais išteklių, kaip gyvenamoji vieta, išsilavinimas ir socialinė apsauga. Amerikos pilietybės debatai susiję su migracijos, prieinamumo ir socialinio mobilumo klausimais. Amerikos pilietybės patirtis siejasi su pilietinių idealų dėl rasinio pasidalijimo ir konfliktų sprendimo sėkme ar nepasisekimu [23].

Antra, T. H. Marshallas kritikojamas dėl to, kad jis žiūrėjo į pilietybę kaip į tam tikrą „rūbą“ ir net nebandė jos skirstyti ar siūlyti skirtingas pilietybės formų studijas atsižvelgiant į skirtingas istorines trajektorijas. Pasidaro santykinai aišku, kad Europoje pilietybė dėka savito kapitalistinio vystymosi modelio įgavo labai skirtingas formas. T. H. Marshallo požiūriu, nėra skiriamos net aktyvi ir pasyvi pilietybė [25]. Todėl nenagrinėjama, kokios yra istorinės ir socialinės sąlygos, puoselėjusios efektyvų ir aktyvų socialinio dalyvavimo modelį labiau nei paprasčiausią pasyvią narystę?

Trečia, T. H. Marshallas manė, kad heterogeninėje visuomenėje regioninės, kultūrinės ir etninės ribos buvo nesvarbios, palyginti su socialinių klasių skirtumais ir ribomis. T. H. Marshallas dirbo toje politinėje aplinkoje, kurioje Didžiosios Britanijos vienybė nebuvo problema ir T. H. Marshallo laikais kultūrinės bei konstitucinės problemos dėl Didžiosios Britanijos vyriausybės „angliškumo“ buvo sunkiai įsivaizduojamos. Principinė T. H. Marshallo teorijos silpnybė buvo etninių ir rasinių skirtumų santykyje su pilietyste supratimo trūkumas.

Galiausiai, T. H. Marshallo teorija pirmiausia buvo teorija apie teisių įgijimą, bet mažai tepasakė apie pareigas ir įsipareigojimus. Jo teorija greičiau numatė pasyvią pilietybės sistemą, kurioje valstybė universalių teisių sistemos dėka saugojo individą nuo rinkos nestabilumo. Politiniai ekonomistai kritikavo T. H. Marshallo pilietybę kaip liberalų reformizmą, kuris suteikia formalias teises, o ne apčiuopiamą naudą. Kritikai

teigė, kad pilietybė šioje teorijoje yra paprasčiausiai „valdančiosios klasės strategija“ nuraminti dirbančiųjų klasę pažadais, o ne pilietybės įstatymu.

Šiandieninių Europos integracijos procesų raida ir analizė kaip tik skatina apibrėžti socialinės pilietybės sampratą, jos rodiklius ir kriterijus, palyginimų galimybę.

PILIETYBĖ KAIP SOCIALINIS VAIDMUO (R. DAHRENDORFAS)

Remiantis R. Dahrendorfo veikalais (1994, 1996), galima išryškinti šio autoriaus savitą požiūrį į pilietybę. Kita vertus, jo dėstomi bendrieji nepriklausomos struktūros, socialinio veiksmo, konvergencijos ar naujos visuomenės sutarties principai yra artimi įvairių autorių plėtojamoms teorijoms.

Pilietybės sampratai yra svarbus dviejų antinomijų įvardijimas: tai augimo ir skurdo bei valstybės (ir/ar individo) gerovės ir pilietiškumo antinomijos. R. Dahrendorfis iš naujo siekia pateisinti pilietiškumo svarbą: „Pilietiškumas yra realus socialinis vaidmuo“ [3: 62], nurodydamas šio tikslo pasiekimo būdą „įgyvendinant strateginius pokyčius, kurie išplečia žmonių galimybes rinktis, leisdami tai daryti didesniai žmonių skaičiui“ [3: 9]. Čia pat pabrėždamas, kad negalima žmonių gyvenimo šansų didinti dirbtinai, būtina suprasti jėgas, veikiančias moderniose visuomenėse. Kita vertus, „nevienodas gyvenimo šansų pasiskirstymas yra valdžios struktūrų rezultatas. Vieni žmonės užima tokią padėtį, kad gali sukurti įstatymą, pagal kurį bus vertinama kitų padėtis“ [3: 55]. Akivaizdžiu pilietinių teisių silpnumą įvardindamas tai, kad patys įstatymai, kurie jas įkūnija, gali būti šališki. Štai kodėl politinės teisės būtinai turėjo papildyti pilietines teises, susiejant visa tai su pilietyste.

Aptardamas normų ir sankcijų sampratą ir formalius konflikto aspektus bei formalią autoriteto santykių analizę sujungdamas su realių žmonių interesais bei įtaką turinčiomis jėgomis, jis pradeda vartoti socialinio vaidmens sąvoką, susiedamas šį vaidmenį su atitinkamomis pozicijomis visuomenės struktūroje. Juolab kad daugybė pilietinių teisių klausimų buvo dalyvavimo klausimai. Šiame kontekste R. Dahrendorfis pavartoja „realios pilietybės“ sąvoką, todėl jo pilietybės koncepciją lyg ir norėtusi pavadinti pilietybės kaip gyvenimo šanso paradigma. Tik pripažįstant jo indėlį susiejant nepriklausomos struktūros sąvoką su socialinio veiksmo samprata, pirmenybę suteikėme pilietybės kaip socialinio vaidmens paradigmą.

Stengdamasis išryškinti dalykus, kurie yra beveik nepriklausomi nuo pavienių individų ir atsitiktinių situacijų, pabrėždamas objektyvią struktūrų realybę,

įtraukia vaidmens kaip ilgalaikio individualių veiksmų ir elgesio principų pasikartojimo sąvoką. Analizuodamas pilietybės tematikos formavimosi istorinį kontekstą R. Dahrendorfas taip pat vartoja narystės kriterijus, jų augančią svarbą siedamas su silpnėjančiais tradiciniais saitais. „Tam tikrą vaidmenį čia vaidina mobilumas; vis dažniau ima atrodyti, kad būdingiausias šiam šimtmečiui socialinis vaidmuo – tai migranto, ieškančio geresnių sąlygų, ir pabėgėlio, bėgančio nuo netikusių sąlygų“ [3: 62].

Jis įtraukia tokias svarbias pilietybės tematikai sociologines sąvokas, kaip gyvenimo šansų didinimas, įvairovė, lygybė, užribio klasės (*underclass*), t. y. žmonių, gyvenančių žemiau oficialios skurdo ribos, nuolatiniame skurde (nors kitame savo darbe (1994) užribio klasės terminą pavadino techniškai klaidingu). R. Dahrendorfas nevartojo nei socialinės atskirties, nei socialiai pažeidžiamų grupių termino, nors remdamasis būtent pastarųjų buvimu grindė pilietiškumo reikšmę: „Daug žmonių bijo, kad vieną dieną jie irgi gali būti išbraukti. Nuosmukio pojūtis įsivyravo netgi ten, kur realiai net nemažėja pajamos“ [3: 8].

Norėtume išskirti keletą sociologinių požiūrių į pilietybę R. Dahrendorfo teorijoje paryškinančių teiginių. Tai:

Socialinis susisluoksniavimas subordina vienus kitiems, taikydamas vertybių skalę, pagal kurią vieni rangai yra aukštesni, o kiti – žemesni. Kelias nuo statuso prie padėties buvo kartu ir kelias nuo statuso prie klasės. Klasės elementai pirmą kartą atsiranda aštuonioliktame amžiuje klasių konflikto pavidalu, o pastarojo klasių konflikto dingstis buvo gyvenimo šansai;

Klasės pradamos nagrinėti ne todėl, kad būtų norima atitrūkti nuo pilietybės klausimų svarbos. Šis nagrinėjimas tampa prasmingas tik tada, kai pilietybė tampa išbaigtu ir tvirtu statusu;

Tam tikru atžvilgiu klasė pradeda funkcionuoti tik bendros visų žmonių pilietybės pagrindu. Tai moderniojo socialinio konflikto varomoji jėga. Teisių suteikimo skirtumai paverčiami aprūpinimo skirtumais (socialinė pažanga dažnai istorijos eigoje buvo propaguojama aprūpinimo požiūriu). Tie, kurie priklauso neprivilegijuotiems sluoksniams, reikalauja daugiau teisių ir aprūpinimo iš tų, kurie užima privilegijuotą padėtį. Statuso ribos užleidžia vietą statuso lygiams;

Įtraukimo problema lydėjo žmonijos istoriją išties šimtmečius ir tebėra neišspręsta. R. Dahrendorfo teorijoje ji susisieja su dar viena moderniojo visuomenės konflikto temų – pilietybės išplėtimu, idant ji apimtų kuo daugiau visuomenės narių. Šie klausimai keliami pereinant nuo išorinių, arba horizontalių, pilietybės ribų prie vidinių, arba socialinių. Savo veikalo nuorodose R. Dahrendorfas prisimena H. Ecksteino „pilietinio įtraukimo“ sąvoką, įvardijančią tuos proce-

sus, kuriais visuomenės segmentai, anksčiau nebuve jos politinių ar socioekonominių institucijų nariais, įtraukiami į šias institucijas kaip „piliečiai“ [3: 293]. Pastaroji kol kas plačiau nevartojama;

Pilietybė apibrėžia teises ir pareigas, susijusias su priklausymu socialiniam vienetui;

Kad ir kokią įtaką pilietybė turėtų socialinei klasei, ji nepašalina nei nelygybės, nei konflikto. Ji pakeičia jų pobūdį. Žvelgiant kitu aspektu, ar pilietybės teisės nėra optinė iliuzija tebeegzistuojančios nelygybės požiūriu? „Ar neturėtume susidomėti faktu, kad pajamų paskirstymo, galimybės įgyti išsilavinimą, socialinio mobilumo nelygumai, atrodo, per pastaruosius dešimtmečius mažai tepasikeitė?“ [3: 76];

Pilietybės pareigų visuotinumą ir viešumo principas, siejamas su universalumo principu;

Būtinumas iki minimumo mažinti reikalavimus, ką piliečiai turi teisę daryti ir ką žmonės iš tikrųjų daro.

Socialinį pilietybės pradą R. Dahrendorfas besąlygiškai akcentuoja tiek priešpastatydamas pilietybę kaip socialinę sutartį darbo sutarčiai (kuri yra privati), tiek pabrėždamas, kad pilietybė negali būti rinkos objektas (tai, ką siūlo pilietybė, nepriklauso nuo žmonių pasirengimo mokėti tam tikrą kainą privačioje srityje).

Minėdami Europos integracijos į nacionalinę valstybę orientuotą paradigmą, pateikėme R. Dahrendorfo požiūrį į nacionalinę valstybę „bent jau istoriškai nacionalinė valstybė tiek pat buvo būtina pažangos sąlyga, kiek, nelaimėi, virto regresijos ir nežmoniškumo šaltiniu“ [3: 59]. Bet...iki šios dienos neatsirado jokio kito teisės viešpatavimo garanto, išskyrus nacionalinę valstybę, jos konstitucija įtvirtintus apribojimus ir atsvaras... Ne menkiausias nacionalinės valstybės privalumas buvo ir tai, kad ji suvisuotino senąją pilietybės idėją [3: 59]. Šiuos savo teiginius jis rašo oponuodamas R. Arono pažiūroms, pastarąsias pateikdamas nuorodose, todėl, būtų galima tvirtinti, nelabai su jomis sutikdamas. R. Dahrendorfą mini R. Arono straipsnyje „Ar galima daugianacionalinė pilietybė?“ [3: 292] išdėstytas mintis apie tai, kad vienu metu pilietis negali priklausyti keliems politiniams dariniams, nėra tokio padaro, kaip „Europos pilietis“, tai netgi gali prislopinti žmonių pilietybės jausmą. R. Dahrendorfą stebisi, kad taip kalba vienas iš nedaugelio tos kartos prancūzų, kuriems de Gaulle'is nepadarė įspūdžio, nes šiose R. Arono pažiūrose glūdi tvirta analitinė šerdis: pilietybė ir teisės neatskiriamos, o vienintelė mums žinoma teisė yra nacionalinė. R. Dahrendorfą niekur nemini G. Delanty, kuris savo pažiūras paskelbė vėliau, bet labiau pirmąjį būtų galima įvardyti kaip G. Delanty formuojamos postnacionalinės pilietybės koncepcijos pradininką.

PILIETYBĖ KAIP PROCESAS (B. TURNERIS, M. MULLARDAS)

Kaip pilietybės suteikiamos teisės tampa efektyvia tų teisių turėjimo forma?

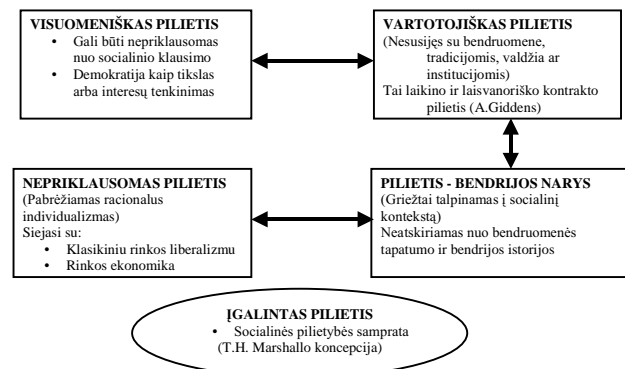
B. Turnerio nuomone (2001), pilietybė kaip statusas nėra pakankamas pagrindas garantuoti efektyvų teisių įgijimą, nes efektyvi (sąlytume, veiksminga) pilietybė priklauso nuo trijų būdų toms teisėms įgyti: darbo, karo ir reprodukcijos (vaikų gimdymo). Jis teigia, kad veiksmingas pilietybės teisių turėjimas yra pagrįstas asmens dalyvavimu darbinėje veikloje, kare ir reprodukcijos procese, todėl formuojasi trys socialinio identiteto tipai: pilietis darbuotojas, pilietis karys ir pilietis tėvas (motina). Darbo supaprastinimas ir karinio potencialo technologinis išsivystymas erodavo darbą ir karą kaip kelius, vedančius į aktyvų pilietiškumą. Tuo tarpu socialinis dalyvavimas per reprodukciją, B. Turnerio nuomone, vis dar išlieka svarbus, nepaisant masinių santuokos ir šeimos institucijų pokyčių. Naujų reproduktyvių technologijų augimas, kita vertus, sustiprina santuokos kaip socialinio santykio vyravimą. Šias reprodukcijos teises jis apibūdina kaip „reproduktyvią pilietybę“. Kartu su nacionalinės pilietybės tam tikra erozija visi trys T. H. Marshallo įvardyti pilietybės tipai (teisinės, politinės ir socialinės) buvo stiprinami ir papildyti sustiprintomis globalinėmis teisėmis, aplinkos, vietinėmis ir kultūrinėmis teisėmis.

M. Mullardas (1997, 1999) deklaravo siekimą kurti pilietybės sampratą, adekvačią naujam laikotarpiui bei po Antrojo pasaulinio karo pasikeitusiam pilietybės santykiui su gerovės valstybe. Šį pasikeitimą jis sieja su keturiais pagrindiniais veiksniais: demografiniu spaudimu, visuomenės lūkesčiais, valdymo prievarta bei ekonomikos globalizacija. Naujai apibrėžiant pilietybę būtina paisyti žmonių lūkesčius nurodytu laikotarpiu ir išaugusį supratimą, kad gerovės valstybė sukuria savus diskriminacijos ir paslėpto spaudimo būdus. Todėl M. Mullardo pateikiami penki diskursai, asocijuojami su pilietybe, turėtų, jo nuomone, išreikšti pasipriešinimą naujam gerovės valstybių spaudimui demokratijos rėmuose. Šie diskursai įvardijami kaip visuomeniškas, vartotojiškas, nepriklausomas pilietis, pilietis – bendruomenės narys bei įgalintas pilietis (paveiksle pavaizdavome šiuos diskursus ir M. Mullardo aprašytus jų santykius, rodyklėmis pažymėdami priešingus santykius). Pilietybės kaip pasipriešinimo diskursas, jo nuomone, pakeičia pastangas apibrėžti kas kaip pilietis priklauso visuomenei, o kas patenka į socialinės atskirties kategoriją. Pilietybė kaip pasipriešinimas yra nukreipta prieš biurokratiją ir piliečių suvienodinimą (*uniformity*). Visa tai siejama su atsakomybės, skaidrumo ir įvairovės principais. Naująją pilietybės sampratą M. Mullardas grindžia keturiais pa-

grindiniais komponentais: visuotinėmis žmogaus teisėmis, teise skirtis iš kitų, viešumo dimensija ir socialine dimensija.

PILIETYBĖS MODELIAI (pagal Maurice Mullard)

Kodėl B. Turnerio ir M. Mullardo koncepcijose pilietybė išreiškiama kaip procesas? Pirmiausia, ji turi išreikšti gyvenimišką patyrimą, atspindėti tam tikro laikotarpio žmonių lūkesčius, viltis ir siekius. Kita vertus, pilietybės sampratos kaita, kurią minėjome šio skyriaus pradžioje, liudija, kad pilietybė yra procesas, siejamas su individu, nacionaline valstybe, institucijų raida ir nelygybės formų kaita (susiejant pilietybę su atskirties tyrimais). M. Mullardas penkių pilietybės diskursų skyrimą grindžia skirtingu pilietybės apibrėžimu ir reikšme.

Visuomeniško piliečio (The Public Citizen) samprata grindžiama patariamąsios demokratijos, stiprios demokratijos bei demokratijos kultūros koncepcijomis. Apibrėžiant asmeninę laisvę, jam yra svarbiausia viešojo gyvenimo erdvė. Įsipareigojimai viešajam gyvenimui reiškia įsipareigojimus išiklausyti į kitų nuomonę, priimti pliuralizmą ir skirtumus, pripažinti kompromisus ginčuose, žmonių orumą, nuoširdumą ir skaidrumą.

Vartotojiškas pilietis (The Consumer Citizen) – tai pilietis laikino ir laisvanoriško kontrakto pagrindu. Jis daugeliu aspektų yra priešingybė visuomeniškam bei bendruomenės piliečiui. Jis yra santykinai nepriklausomas nuo bendruomenės, tradicijų, valdžios ar institucijų. Tai gyvenimas besikeičiančių norų ir troškimų erdvėje. Gyvenimiškoji politika išreiškiama kaip gyvenimo stilius, siekiant politiniame diskurse likti bešališku.

Nepriklausomo piliečio (The Independent Citizen) aiškinimas yra talpinamas į klasikinio rinkos liberalizmo, konkurencijos ir rinkos ekonomikos kontekstus. Racionalus pilietis priima sprendimus siekdamas gerinti savo gerovę, tuos sprendimus grįsdamas savo natūralia kompetencija (individai siekia būti laimingi ir vengti skausmo) ir technine kompetencija ar sugebėjimu įgyti ir kaupti informaciją. Rinkoje

žmonės nėra diskriminuojami dėl jų spalvos ar lyties, joje kliūtys kyla dėl kainų. Jeigu individas nenori arba negali dalyvauti rinkoje dėl ten galiojančių kainų, jis yra eliminuojamas iš tos rinkos, bet visada gali pasirinkti dalyvauti kitose rinkose. Nepriklausomo piliečio diskursas peržiūri viešo ir privataus skirstymo santykį. Jis kalba apie mažesnę valdymą, mažesnę kišimąsi, labiau pabrėždamas rinkas ir konkurenciją. Nepriklausomas pilietis priima sprendimus kaip racionalus individas, pasirenkantis nuosavą projektą. Čia nesiekama solidarumo.

Nepriklausomo piliečio idėjos ryškiai atspindėtos ir Lietuvos autoriaus A. Degučio veikale „Individualizmas ir visuomeninė tvarka“ (1998), plėtojančiame vieningą individualistinę socialinę koncepciją, apėmiančią ekonominius, moralinius ir teisinius optimalios visuomeninės santvarkos aspektus.

Pilietis – bendrijos narys (The Communitarian Citizen) kaip nepriklausomo piliečio priešingybė yra griežtai talpinamas į socialinę erdvę ir kontekstą, bendruomenę su jai būdingu identitetu. Bendrijos pilietis gyvena pasaulyje, kurį nusako teisės ir pareigos. Bendrija gina individo teises, bet reikalauja, kad individas jaustų atsakomybę už bendrijos išlikimą ir gerovę. Bendrijoje žmonės žino savo vietą, žino, ko iš jų tikimasi. Gyvenimas yra stabilus, suteikiantis žmonėms priklausomybės, tapatumo ir pilietybės jausmą. Visa tai tampa solidarumu, yra grindžiama tradicijomis, institucijomis ir valdžia.

Įgalintas pilietis (The Entitled Citizen) laikomas visuomeninio bei nepriklausomo piliečio priešingybe, nes jis tvirtai remiasi pilietybės socialine dimensija. Pilietybė apibrėžia narystę, o pastaroji – dalijimąsi gyvenimiškąja patirtimi, o tai savo ruožtu išreiškia, jog pilietybė yra šis tas daugiau nei formali pilietybė. Pilietybė reikalauja kurti daugybę politikų, kurios užtikrintų, kad nepriklausomai nuo individo pajamų, jis galėtų realizuoti savo pilietybės teises. Lygaus apmokėjimo, lygių galimybių bei nediskriminavimo politikos reikalauja jų įgyvendinimo principų ir tvarkos. Dabar įgalintas pilietis išgyvena tam tikras krizes, nes jis daug vilčių susieja su valstybe, kuri negali tenkinti visų vilčių, nors tai prieštarauja gerovės valstybei. Kaip „tipiniai“ įgalinto piliečio pavyzdžiai aprašomi buvusių tarybinių šalių piliečiai, fašistinės Vokietijos bei Italijos piliečių padėtis, priešpastačius juos „kitiems“, slavams, čigonams ar žydams, kurie nebuvo laikomi žmonėmis.

POSTNACIONALINĖS PILIETYBĖS SAMPRATA (G. DELANTY)

G. Delanty (1997, 2002), kaip kultūros istoriko ir Liverpulio universiteto sociologijos profesoriaus, pilietybės koncepcijos formavimą sąlygojo jo penkerius metus trukęs nacionalinio tapatumo ir politinės kultūros

tyrinėjimas. Kuo labiau jis gilinasi į tautinės valstybės politinės bei kultūrinės raidos istoriją Europoje, tuo labiau kristalizavosi postnacionalinės pilietybės idėja ir siekis „nutraukti Europos idėjos ir etnokultūrizmo, kuriuo iki šiol ji rėmėsi“, ryšius [7: 214] bei būtinybę atskirti etnokultūrinę Europos idėją nuo pilietybės.

Pripažindamas, kad pilietiškumą suformavo tautiškumo koncepcijos, kurios, jo nuomone, buvo susijusios su vien pilietine pilietybės samprata, o nacionalinė valstybė buvo ir tebėra (ar buvo XIX ir XX a.) pilietybės įteisinimo sistema, G. Delanty pažymi, kad pilietybė apibrėžia viešąją sferą, kurioje garantuojama individo autonomija nuo abejotino valstybės įsikišimo. Šiaip ar taip, pilietybės redukavimas iki tautiškumo principo niekada nebuvo vienintelis jos bruožas. Nėra aiškaus skirtumo tarp pilietiško ir nacionalinio patriotizmo.

G. Delanty pilietybės sampratos kilmę glaudžiai sieja su laisvės idėja, o ši yra glaudžiai susijusi su tautiškumo principu (Pilietybė → laisvės idėja → tautiškumas). Individo politinį tapatumą formuoja jo santykis su tauta. XIX a. pilietis buvo ekonominis veikėjas, siejamas su nuosavybės valdymu patriarchylinėje galios sistemoje. Tik atsiradus universaliai balsavimo teisei, pilietybės samprata buvo pajungta demokratijai.

G. Delanty modernių laikų pilietybės modelis aprašomas taip:

- šią pilietybę lemia ne kilmė, tautybė, o gyvenamoji vieta;
- priešingai nei tautybė, ji neturi įsikūnyti nacionalinėje valstybėje;
- svarbiausia nutraukti pilietybės ir tautybės ryšius;
- pilietybė susijusi su dalyvavimu naujai sukurtose politinėse institucijose;
- postnacionalinė pilietybė yra neatskiriamai susijusi su kultūriniu pliuralizmu.

Postnacionalinės pilietybės nederėtų suvokti kaip konstitucinės teisės. Ji apima turiningesnę dimensiją, suteikiančią piliečiams teisę dalyvauti demokratinėje valstybėje. Šia prasme ji iš esmės skiriasi nuo nacionalinės pilietybės, kuri yra formali. Pilietybė turėtų tapti galutiniu legitimacijos pagrindu institucijoms kurti, bet ne dviprasmiškiems kultūriniais tapatumams. Svarbu, kad tai būtų susiję su dalyvavimu naujai sukurtose politinėse institucijose. Postnacionalinė pilietybė yra alternatyva siauresnei tautybės sampratai.

Gauta
2004 04 05

Literatūra

1. Barrington L. W. Understanding Citizenship Policy in the Baltic States. In: *From Migrants to Citizens: Membership in a Changing world*. Ed. by T. A. Aleinikoff, D. Klusmeyer. Washington, D. C. 2000. P. 253–267.

2. Brubaker R. *Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje*. Vilnius: Pradai, 1998.
3. Dahrendorf R. *Modernus socialinis konfliktas*. Vilnius, 1996.
4. Darendorf R. The changing quality of citizenship. *The Condition of Citizenship* /ed. by Bart van Steenberge. London: SAGE Publications, 1994.
5. Degutis A. *Individualizmas ir visuomeninė tvarka*. Vilnius: Eugrimas, 1998.
6. Delanty G. Beyond the state? Citizenship and European social integration. *The Politics of Social policy in Europe*. Ed. by M. Mullard and S. Lee. Great Britain, 1997. P. 72–89.
7. Delanty G. *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002. 247 p.
8. Dobravolskas A. Laisvo darbo jėgos judėjimo padariniai. *Integracijos žinios*. 2001. Nr. 5(25).
9. *Europa ir mes* (kolektyvinė monografija). Ats. red. A. Matulionis. Vilnius: Gervelė, 2001. 268 p.
10. Ivison D. *Modus Vivendi Citizenship. The Demands of citizenship*. Ed. by C. McKinnon, I. Hampsher-Monk. London–New York: Continuum, 2000. P. 123–143.
11. Feldblum M. Managing Membership: New Trends in Citizenship and Nationality Policy. In: *From Migrants to Citizens: Membership in a Changing world*. Ed. by T. A. Aleinikoff, D. Klusmeyer. Washington, D. C. 2000. P. 475–497.
12. Ferrari V. Citizenship: Problems, Concepts and Policies. In: *European Citizenship: An Institutional Challenge*. Ed. by Massimo La Torre. Kluwer Law International (Series: European Forum. Vol. 3), 1998.
13. *Handbook of Citizenship Studies*. Ed. Engin F. Isin and Bryan S. Turner. London: SAGE, 2002.
14. *Lietuvos gyventojai: 1990–2000*. Ats. red. V. Stankūnienė. Vilnius: LFSI, 2002.
15. Mitchell M., Russell D. Immigration, citizenship and social exclusion in the new Europe. In: *Developments in European Social Policy. Convergence and diversity*. Ed. by R. Sykes and P. Alcock. The Policy press, 1998. P. 75–94.
16. *Mobility of Scientists in Lithuania: Internal and External Brain Drain*. Ed. by V. Stankūnienė. Vilnius, 1996.
17. Mullard M. Discourses on citizenship: the challenge to citizenship in the 1990s. In: *The Politics of Social policy in Europe*. Ed. by M. Mullard and S. Lee. Great Britain, 1997. P. 237–258.
18. Mullard M. Discourses on citizenship: the challenge to contemporary citizenship. *Citizenship and Welfare State reform in Europe*. Ed. by J. Bussemaker. London, N. Y.: Routledge, 1999. P. 12–26.
19. Reich N. *Union citizenship – yesterday, today and tomorrow!* Riga Graduate School of Law Working Papers. 2001. Nr. 3. P. 45.
20. Shore Cr. *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. London, N. Y., 2000.
21. Sinkevičius V. *Lietuvos Respublikos pilietybė 1918–2001 metais*. Vilnius: VĮ Teisinės informacijos centras, 2002. 208 p.
22. Sinkevičius V. Dvigubos pilietybės teisinis reguliavimas. *Konstitucingumas ir pilietinė visuomenė*. Vilnius, 2003. P. 181–205.
23. Smith Anthony D. *Nacionalizmas XX amžiuje*. Vilnius: Pradai, 1994.
24. *Tarptautinės sutartys ir dokumentai pilietinės visuomenės klausimais: Dokumentų rinkinys parengtas pagal Tempus Phare projektą „Valstybės pareigūnų rengimas teisinės sistemos reformai Lietuvoje“*. Vilnius: LTU, 2000. 255 p.
25. Turner B. S. The erosion of citizenship. In: *The British Journal of Sociology*. 2001. Vol. 52. No. 2. P. 189–209.

Meilutė Taljūnaitė

SOCIOLOGICAL DISCOURSES ON CITIZENSHIP

S u m m a r y

The idea of citizenship in its contemporary understanding is usually regarded as a social process and a life style. It can be presented as a twofold system with guarantees of a special status and rights of particular practices within the given society on the one hand, and a dual process of inclusion and exclusion on the other. What I find more important is that, apart from the membership, the Hellenic definition of citizen also emphasized the exclusion of the non-citizens. This tendency of constructing the definitions on binary oppositions is very important, for it still prevails in our lives and dominates most political discourses.

The Marshallian theory of citizenship has been extensively discussed for half a century. Today, the Marshallian paradigm of social citizenship has been eroded, because the social and economic conditions that supported the postwar British welfare consensus have been transformed by economic and technological changes. The modern content of the “old” term of “social citizenship” might be created and discussed again. Social citizenship differs from one country to the next and is somewhat the determinant of welfare-state democracies.

Four discourses on citizenship are described: citizenship as the status (T. H. Marshall), citizenship as the social role (R. Dahrendorf), citizenship as the process (B. Turner and M. Mullard), and postnational citizenship (G. Delanty). The fifth possible discourse on citizenship as *modus vivendi* (D. Ivison) needs further investigations.

Key words: social stratification, citizenship, social exclusion